

## تحلیل روند شهرنشینی و آینده نگری رشد سکونتگاههای غیررسمی در منطقه

### کلانشهری تهران

دکتر رحیم سرور<sup>۱</sup> و فرهاد جعفری<sup>۲</sup>

#### چکیده

مسئله: براساس بررسی‌های صورت گرفته و نتایج سرشماری سال ۱۳۸۵ از کل جمعیت ۱۳/۵ میلیون نفری استان تهران حدود ۲۰ الی ۳۰ درصد در سکونتگاههای غیررسمی زندگی می‌کنند، که این مسئله مشکلات متعددی را از فشار بر عرصه‌های زیست محیطی گرفته تا مسائل امنیت اجتماعی ببار آورده است. ضرورت دستیابی به چشم‌اندازی روشن از روند رشد سکونتگاههای غیررسمی با هدف تعیین راهبردها و راهکارهای اجرایی حل مسئله، از جمله دغدغه‌های مهم مدیریت منطقه کلانشهری تهران محسوب می‌شود.

روش: روش بررسی حاضر از نوع تحلیل‌های آماری و بررسی‌های میدانی بوده و تلاش شده تا با شناخت ابعاد و آینده‌نگری سکونتگاههای غیررسمی؛ راهبردهای متناسب با واقعیات منطقه کلانشهری تهران ارائه شود.

یافته‌ها: تداوم مهاجرت و رشد جمعیت شهری منطقه کلانشهری تهران (حدود ۵ میلیون نفر تا سال ۱۴۰۵)، تعدد و ناهماهنگی در مدیریت منطقه کلانشهری و بطئی بودن ماهیت اصلاحات ساختاری از مولفه‌های موثر در گسترش ابعاد اسکان غیررسمی تا سال ۱۴۰۵ می‌باشد، لذا اجرایی ساختن سند ساماندهی مهاجرت از تهران، سند توانمندسازی سکونتگاههای غیررسمی، مدیریت یکپارچه و واحد مجموعه شهری، رویکرد به عدالت در فضا و سیاست باز توزیع ثروت به موازات رشد اقتصادی، از جمله راهبردهای موثر در برون رفت از وضعیت و حل مسئله می‌باشد.

**کلیدواژگان:** مهاجرت، شهرنشینی، سکونتگاههای غیررسمی، منطقه کلانشهری تهران

---

1. دانشیار و عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد، واحد شهر ری و مدرس واحد علوم و تحقیقات

2. کارشناس ارشد جغرافیای طبیعی

## مقدمه

سکونتگاههای خودروکه با واژگانی چون اسکان غیررسمی، حاشیه‌نشینی و نظایر آن تعریف شده‌اند. اگرچه ریشه در شهرنشینی ناقص و تحول نیافته حاصل از نظام سرمایه‌داری نفتی سال‌های دهه پنجاه دارد، اما با اینحال درسالهای اخیر و به ویژه در منطقه کلانشهری تهران به شدت روبه گسترش بوده است، به حدی که حدود ۲۰ الی ۳۰ درصد از کل جمعیت استان تهران در این قبیل سکونتگاه‌ها زندگی می‌کنند و این نسبت با توجه به وضعیت ساختارها و روند رشد جمعیت و مهاجرت قطعاً افزایش چشمگیری نیز خواهد یافت.<sup>۱</sup> مسائل متعدد در سطوح ملی، منطقه‌ای و شهری (به ترتیب کلان، میانه و خرد) زمینه ساز بروز معضلات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در این سکونتگاه‌ها شده است که مشکلات مسکن، رفتارهای خلاف قانون، آلودگی‌های محیطی، بالا بودن آسیب‌پذیری اجتماعی و اقتصادی و بالاخره شهری شدن فقر تنها بخشی از معضلات در این فضاها می‌باشد که در صورت عدم توجه یا رهاسازی آن به مشکلات پیچیده‌تری بدل خواهند شد.<sup>۲</sup> (مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، ۱۳۸۶: ۳۰-۱۵)

بررسی‌های آماری نشان می‌دهد که طی یک دوره ۸۰ ساله میزان شهرنشینی در کشور قریب به ۳ برابر افزایش پیدا کرده و از ۲۸ درصد در سال ۱۳۰۰ به ۶۸/۳۷ درصد در سال ۱۳۸۵ رسیده است و تعداد شهرهای کشور نیز از ۱۹۹ شهر در سال ۱۳۳۵ به ۱۰۱۶ شهر در سال ۱۳۸۵ افزایش یافته است، در نتیجه ترکیب جمعیت کشور از یک وضعیت غالباً روستایی - عشایری به یک ترکیب «اکثریت شهرنشین» مبدل شده است. هرچند آهنگ تغییر و رشد شهرنشینی میان مناطق و استان‌های کشور متفاوت است ولی تقریباً همه مناطق کشور به سرعت در حال شهری-

1 تکامل نیافتن نظام سرمایه‌داری در ایران به دلیل موانع متعدد ساختاری، افزایش بهای نفت در دهه پنجاه و اصلاحات ارضی که خود حاصل پایان همنشینی نظام سرمایه‌داری با نظام‌های کهن پیشین بود، تأثیرات دامنه‌داری برالگوی شهر و شهرنشینی در ایران داشته است. (نظریان، علی اصغر، ۱۳۷۶: ۲۳)

2 استقرار صنایع در مجاورت کلانشهرها، بی‌نیاز شدن شهرها از مازاد تولید روستاها، تقویت نقش و جایگاه شهرها و تخریب بنیان‌های زیستی و معیشتی روستاها موج وسیعی از مهاجرت‌ها را به مناطق شهری سبب شد. مهاجران جذب شده به شهرها در راستای رفع نیاز مسکن و به دلیل آنکه نمی‌توانستند در بازار رسمی زمین و مسکن نیاز خود را برآورده سازند در بازار غیر رسمی گونه‌های متفاوتی از سرپناه را جستجو می‌کردند که در دهه پنجاه و شصت با عناوین مختلفی از آنها یاد شده است. این شکل اسکان بعد از انقلاب اسلامی نیز گسترش یافت و اخیراً به سکونتگاه‌های مستقلی تبدیل شده و حتی در رقابت با کلانشهرها قرار گرفته و تغییر فرهنگ شهری، گسترش فقر، تولید نامنی‌های اجتماعی تنها بخش کوچکی از تأثیرات آن می‌باشد.

شدن بوده و بروز مسئله، حاشیه‌نشینی و معضلات فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی ناشی از آن امری طبیعی جلوه می‌کند.

براساس نتایج سرشماری ۱۳۸۵، بیشترین جمعیت شهرنشین کشور مربوط به استانهای قم، تهران و اصفهان می‌باشد که در این میان ۹۳/۹ درصد جمعیت استان قم، ۹۰/۸۳ درصد جمعیت استان تهران و ۹۱/۳۵ درصد جمعیت استان اصفهان شهرنشین هستند.

جدول ۱: تحولات جمعیتی و روند شهرنشینی کشور از ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵

سال	کل جمعیت	میزان شهرنشینی	تعداد شهرها	جمعیت غیرساکن	تراکم نسبی
۱۳۳۵	۱۸۹۵۴۷۰۴	۳۱/۴	۱۹۹	—	۱۱/۶
۱۳۴۵	۲۵۷۸۸۷۲۲	۳۷/۹	۲۷۲	—	۱۵/۸
۱۳۵۵	۳۳۷۰۸۷۴۴	۴۷	۳۷۳	—	۲۰/۶
۱۳۶۵	۴۹۴۴۵۰۱۰	۵۴/۳	۴۹۶	۲۵۱۰۹۸	۳۰/۳
۱۳۷۵	۶۰۰۵۵۴۸۸	۶۱/۳	۶۱۴	۲۱۱۴۰۶	۳۶/۴
۱۳۸۵	۷۰۴۹۵۷۸۲	۶۸/۳۷	۱۰۱۶	—	۴۳

مأخذ: مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵ - نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن محاسبات نگارنده

جدول ۲: تحولات جمعیت استان تهران

سال	جمعیت
۱۳۳۵	۱۹۹۰۲۷۰
۱۳۴۵	۳۴۷۱۷۶۴
۱۳۵۵	۵۳۲۱۱۶۱
۱۳۶۵	۷۹۲۹۱۷۴
۱۳۷۵	۱۰۳۴۴۹۶۵
۱۳۸۵	۱۳۴۱۳۳۰۲

مأخذ: مرکز آمار ایران (نتایج سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن)

## روش و مراحل تحقیق

همچنانکه گفته شد روش تحقیق در این مقاله توصیفی - تحلیلی به همراه بازدیدهای میدانی بوده و مراحل آن به شرح زیر بوده است:

- بررسی پیشینه مطالعات صورت گرفته در زمینه سکونتگاههای غیررسمی منطقه کلانشهری تهران<sup>۱</sup>؛
- تحلیل نتایج سرشماریهای دورههای ۱۳۶۵، ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵ در محیط SPSS؛
- بازسازی آمار و ارقام سرشماریهای دورههای قبل بر اساس آخرین تقسیمات سیاسی - اداری بمنظور دستیابی به مقایسه روندهای جمعیتی و مهاجرت به تفکیک شهرستان؛
- بازدید میدانی از سکونتگاههای غیررسمی حوزه اسلامشهر - رباط کریم و پاکدشت - ورامین با هدف تطبیق نتایج مطالعات و تحلیل آمارها با واقعیتهای محلی و مصاحبه با برخی مدیران شهرستانهای مذکور.

در ادامه ابتدا تحلیل نتایج سرشماری (تحت عنوان تحلیلهای آماری رشد جمعیت و شهرنشینی) و سپس یافتههای تحقیق ارائه می‌گردد.

## نتایج تحلیلهای آماری رشد جمعیت و روند شهرنشینی

## تعداد جمعیت

استان تهران در سرشماری سال ۱۳۸۵ دارای ۳۰۲ نفر ۱۳/۴۱۳/ نفر جمعیت بوده که ۱۲/۲۵۲/۵۱۷ نفر آن (۹۳/۷ درصد) در نقاط شهری و ۱/۱۶۰/۷۸۵ نفر آن (۶/۳ درصد) در نقاط روستائی ساکن بوده‌اند. توزیع جمعیت این استان به تفکیک شهری و روستائی در شهرستانهای تشکیل دهنده آن به شرح جدول زیر بوده است: (مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵)

۱. عمده اسنادی که در طول حداقل ۱۰ سال اخیر به بحث سکونتگاههای غیررسمی منطقه کلانشهری تهران پرداخته‌اند، عبارتند از:
  - وزارت مسکن و شهرسازی، ۱۳۷۹، «طرح مجموعه شهری تهران»
  - استانداری تهران، ۱۳۸۶، «طرح ساماندهی مهاجرت کشور و تهران (سند مهاجرت معکوس ار تهران)»
  - استانداری تهران، ۱۳۸۵، «سند ملی توسعه استان تهران»
  - شهرداری تهران، ۱۳۸۶، اسناد طرح جامع شهر تهران
  - مهندسین مشاور آریان راود ۱۳۸۶ «طرح ساماندهی سکونتگاههای غیررسمی اسلامشهر» (مرحله اول)
  - مهندسین مشاور پردازاز، ۱۳۸۶ «طرح ساماندهی سکونتگاههای غیررسمی کرج» (مرحله اول)

جدول ۳: جمعیت سال ۱۳۸۵ استان تهران و شهرستان‌های آن به تفکیک

نام شهرستان	کل جمعیت	شهری	روستایی	درصد شهرنشینی
جمع استان تهران	۱۳/۴۱۳/۳۰۲	۱۲/۲۵۲/۵۱۷	۱/۱۶۰/۷۸۵	۹۱/۳۵
شهرستان تهران	۷/۹۶۹/۲۷۶	۷/۸۶۵/۹۱۷	۱۰۳/۳۵۹	۹۸/۷
شهرستان دماوند	۹۸/۰۵۳	۷۲/۳۹۸	۲۵/۶۵۵	۷۳/۸
شهرستان ری	۲۹۷/۷۱۱	۸۲/۸۹۵	۲۱۴/۸۱۶	۲۷/۸
شهرستان شمیرانات	۳۸/۳۱۱	۲۲/۴۹۸	۱۵/۸۱۳	۵۸/۷
شهرستان کرج	۱/۷۳۲/۲۷۱	۱/۶۶۶/۶۷۴	۶۵/۵۹۷	۹۶/۲
شهرستان ورامین	۵/۴۲۸/۷۳۲	۴۲۹/۷۰۶	۱۱۳/۱۲۶	۷۹/۲
شهرستان ساوجبلاغ	۲۱۵/۹۹۱	۷۸/۰۶۸	۱۱۳/۱۲۶	۳۶/۱
شهرستان شهریار	۱/۰۴۴/۷۰۹	۸۷۳/۴۸۸	۱۷۱/۲۲۱	۸۳/۶
شهرستان اسلامشهر	۴۴۸/۸۶۴	۳۹۹/۶۲۷	۴۹/۲۳۷	۸۹/۰
شهرستان رباط کریم	۶۱۴/۵۸۶	۵۰۸/۸۵۰	۱۰۵/۷۳۶	۸۲/۸
شهرستان پاکدشت	۲۴۲/۶۸۹	۱۳۵/۸۳۱	۱۰۶/۸۵۸	۵۶/۰
شهرستان فیروزکوه	۳۹/۲۸۴	۱۸/۸۴۳	۲۰/۴۴۱	۴۸/۰
شهرستان نظرآباد	۱۲۸/۷۲۵	۹۷/۷۲۲	۳۱/۰۰۳	۷۵/۹

مأخذ: بر اساس تحلیل و محاسبات صورت گرفته توسط نگارنده بر روی نتایج سرشماری ۱۳۸۵ مرکز آمار ایران

#### اندازه جمعیتی شهرهای استان

جمعیت شهری این استان که در سرشماری سال ۱۳۸۵ برابر با ۱۲۲۵۲۵۱۷ نفر بوده جمعاً در ۵۱ شهر (به شرطی که شهرهای ری و تجریش در تهران ادغام شده محسوب شوند، که عملاً چنین بوده است) سکونت داشته‌اند که در این میان شهرهای ۱۰ تا ۲۵ هزار نفر بیشترین تعداد را بخود اختصاص داده‌اند که گویای تبدیل روستاهای پرجمعیت به مراکز شهری می‌باشد که این افزایش عمدتاً ناشی از مهاجرتی بوده که امکان تأمین زمین و مسکن در مراکز شهری مهم استان تهران را نداشته و ندارند.

جدول ۴: توزیع عددی و نسبی تعداد شهرهای استان تهران و جمعیت آنها  
بر حسب طبقات جمعیتی در سال ۱۳۸۵

جمعیت			شهرها		
میانگین جمعیت	توزیع نسبی	تعداد	توزیع نسبی	تعداد	طبقات جمعیتی به هزار نفر
۲۴۰۲۴۵	۱۰۰/۰	۱۲۲۵۲۵۱۷	۱۰۰/۰	۵۱	کل
۳۱۶۹	۰/۳	۱۵۸۴۴	۹/۸	۵	کمتر از ۵
۸۱۸۱	۰/۴	۴۹۰۸۵	۱۱/۸	۶	۵ تا ۱۰
۱۸۴۲۷	۲/۰	۲۳۹۵۴۸	۲۵/۴	۱۳	۱۰ تا ۲۵
۴۰۲۱۵	۲/۶	۳۲۱۷۱۸	۱۵/۷	۸	۲۵ تا ۵۰
۶۹۹۲۷	۴/۶	۵۵۹۴۱۲	۱۵/۷	۸	۵۰ تا ۱۰۰
۱۹۰۷۴۶	۱۲/۴	۱۵۲۵۹۷۱	۱۵/۷	۸	۱۰۰ تا ۲۵۰
۳۵۷۳۸۹	۲/۹	۳۵۷۳۸۹	۲/۰	۱	۲۵۰ تا ۵۰۰
-	-	-	-	-	۵۰۰ تا ۱۰۰۰
۴۵۹۱۷۷۵	۷۵/۰	۹۱۸۳۵۵۰	۲	۲	یک میلیون و بیشتر

مأخذ: زنجانی ۱۳۸۶: ۴۴

#### میزان رشد جمعیت

جمعیت مجموعه نقاط شهری و روستایی استان تهران در فاصله سال‌های ۸۵ - ۱۳۷۵ با میزان رشد سالانه‌ای معادل ۲/۶۳ درصد افزوده شده است که در مقایسه با دوره ۱۰ ساله قبل یعنی دوره ۷۵-۱۳۶۵ (۲/۶۱ درصد در سال)، آن هم در شرایطی که جمعیت در آغاز آن دوره، از سطح باروری بالاتری برخوردار بوده است، تفاوت چندانی ندارد این امر به معنای آن است که تقریباً به اندازه کاهش میزان رشد طبیعی جمعیت در دوره ده‌ساله ۱۳۸۵ - ۱۳۷۵ از رهگذر افزایش میزان مهاجرت، بر رشد جمعیت افزوده شده است.

جدول ۵: بازسازی جمعیت سال ۱۳۷۵ شهرستانهای استان در محدوده سال ۱۳۸۵ آنها  
به تفکیک شهری و روستایی و مقایسه آنها با جمعیت سال ۱۳۸۵

نام شهرستان	جمعیت ۱۳۸۵			بازسازی جمعیت ۱۳۷۵			میزانهای رشد		
	کل جمعیت	شهری	روستایی	کل	شهری	روستایی	کل	شهری	روستایی
جمع استان	۱۳/۴۱۳/۳۰۲	۱۲/۲۵۲/۵۱۷	۱/۱۶۰/۷۸۵	۱۰/۳۴۵/۱۶۸	۹/۶۰۴/۷۰۲	۷۴۰/۴۶۶	۲/۶۳	۲/۴۶	۴/۶۰
شهرستان تهران	۷/۹۶۹/۲۷۶	۷/۸۶۵/۹۱۷	۱۰۳/۳۵۹	۶/۸۱۴/۱۲۸	۶/۷۸۲/۸۷۵	۳۱/۲۵۳	۱/۵۸	۱/۴۹	۱۲/۷۱
شهرستان دماوند	۹۸/۰۵۳	۷۲/۳۹۸	۲۵/۶۵۵	۶۵/۲۱۹	۴۵/۳۰۹	۱۹۹/۱۴۰	۴/۱۶	۴/۸۰	۲/۵۷
شهرستان ری	۲۹۷/۷۱۱	۸۲/۸۹۵	۲۱۴/۸۱۶	۱۷۸/۲۸۴	۴۵/۳۳۰	۱۱۲/۲۵۱	۵/۲۶	۲/۳۰	۶/۷۱
شهرستان شمیرانات	۳۸/۳۱۱	۲۲/۴۹۸	۱۵/۸۱۳	۳۰/۳۷۷	۱۷/۳۴۹	۱۳/۰۲۸	۲/۳۵	۲/۶۳	۱/۹۶
شهرستان کرج	۱/۷۳۲/۲۷۱	۱/۶۶۶/۶۷۴	۶۵/۵۹۷	۱/۱۶۱/۱۲۸	۱/۱۲۲/۰۸۲	۳۹/۰۴۶	۴/۰۸	۴/۰۴	۵/۳۲
شهرستان ورامین	۵/۴۲۸/۷۳۲	۴۲۹/۷۰۶	۱۱۳/۱۲۶	۴۱۷/۰۶۳	۳۲۳/۵۰۱	۹۳/۵۶۲	۲/۶۷	۲/۸۸	۱/۹۲
شهرستان ساوجبلاغ	۲۱۵/۹۹۱	۷۸/۰۶۸	۱۳۷/۹۲۳	۱۳۶/۱۵۰	۴۵/۶۶۱	۸۰/۴۸۹	۵/۵۲	۵/۵۱	۵/۵۳
شهرستان شهریار	۱/۰۴۴/۷۰۹	۸۷۳/۴۸۸	۱۷۱/۲۲۱	۵۳۳/۱۴۵	۴۱۸/۰۱۲	۱۱۵/۱۳۳	۶/۹۶	۷/۶۵	۴/۰۵
شهرستان اسلامشهر	۴۴۸/۸۶۴	۳۹۹/۶۳۷	۴۹/۲۳۷	۳۶۴/۸۷۹	۳۲۲/۶۲۸	۴۲/۲۵۱	۲/۰۹	۲/۱۶	۱/۵۴
شهرستان رباط کریم	۶۱۴/۵۸۶	۵۰۸/۸۵۰	۱۰۵/۷۳۶	۳۵۹/۲۱۵	۲۹۲/۳۱۷	۶۶/۸۹۸	۵/۵۲	۵/۷۰	۴/۶۸
شهرستان پاکدشت	۲۴۲/۶۸۹	۱۳۵/۸۳۱	۱۰۶/۸۵۸	۱۶۳/۴۸۱	۸۱/۲۷۵	۸۲/۲۰۶	۳/۴	۵/۲۷	۲/۶۶
شهرستان فیروزکوه	۱۲۸/۷۲۵	۹۷/۷۲۲	۳۱/۰۰۳	۹۷/۸۹۱	۶۹/۳۳۲	۵۴۹/۲۸	۲/۷۸	۳/۴۹	۰/۸۷

مأخذ: سرور ۱۳۸۶: ۷۲

### تراکم جمعیت

در محدوده ۱۸/۸۱۴ کیلومتر مربعی سال ۱۳۸۵، جمعاً ۱۳/۴ میلیون نفر سکونت داشته‌اند که به طور متوسط، تراکمی معادل ۷۱۴/۵ نفر در کیلومتر مربع را به دست می‌دهد. با توجه به آن که، این استان در سال ۱۳۸۵ دارای ۵۱ نقطه شهری و ۱۲۱۱ نقطه روستایی بوده است، پس می‌توان گفت که به طور متوسط در هر ۳۶۹ کیلومتر مربع استان، یک شهر و در هر ۱۵/۵ کیلومتر مربع آن، یک آبادی دارای سکنه وجود داشته است، در مقایسه با ارقام سطح ملی که در هر ۱۶۰۷ کیلومتر مربع آن یک شهر و در هر ۲۵/۵ کیلومتر مربع آن یک آبادی وجود دارد، نشانه تمرکز بالای جمعیت و کانون‌های سکونتی در این استان است.

بررسی روند تراکم نشان می‌دهد که :

- در فاصله سال‌های ۱۳۵۵ - ۱۳۸۵ تراکم جمعیت در استان تهران ۲/۵۲ برابر و در نقاط شهری آن ۲/۶۱ برابر شده است و این در حالی است که تراکم جمعیت کشور در این دوره تنها ۲/۰۹ برابر شده است..
- تراکم جمعیت در شهرستان تهران بیش از هر شهرستان کشور و حدود سه برابر تراکم جمعیت استان تهران و ۱۱/۶ برابر تراکم جمعیت در کل کشور است.

▪ تراکم جمعیت در حوزه اسلامشهر، کرج، رباط کریم، شهریار که حوزه بلافصل غربی شهرستان تهران را تشکیل می‌دهند بسیار بالا و در شهرستانهای فیروزکوه، شمیرانات، پاکدشت و دماوند که نیمه شمالی و شرقی استان را در بر می‌گیرند بسیار کمتر است.

### روند مهاجرت، چشم‌انداز و اثرات آن

تحلیل نتایج سرشماری در خصوص جریانهای مهاجرتی بین استان‌های کشور نشان می‌دهد که استان تهران بیشترین مهاجرت را در بین استان‌ها دارد. بطوریکه طی سالهای ۸۵-۱۳۶۵ جمعیت کشور از حدود ۴۹ میلیون نفر به ۷۰ میلیون نفر افزایش یافته است و رقم کل افزایش در این دوره حدود ۲۱ میلیون نفر بوده است در حالیکه در این مدت استان تهران با حدود ۵/۵ میلیون نفر بیشترین تعداد تغییرات جمعیت در فاصله دو سرشماری را داشته است. خالص مهاجرت در فاصله این دوره حدود ۳ میلیون نفر بوده است. و به تنهایی بیش از مجموع پنج استان اصفهان، خوزستان، قم، سمنان و یزد خالص مهاجرتی مثبت داشته است. همین مسئله مجموعه شهری تهران را با چالش‌های مختلفی از قبیل روند رشد سریع کالبدی کانوهای جمعیتی، نابرابری توزیع امکانات، آلودگی‌های زیست محیطی، تراکم بالای جمعیت فراتر از ظرفیت‌های زیر ساختی و زیست محیطی مواجه ساخته است. همچنین روند تحولات آبی جمعیتی حکایت از این واقعیت دارد که با تداوم روند کنونی رشد جمعیت و مهاجرت، کل جمعیت استان، در سال ۱۴۰۵ به حدود ۱۹ میلیون نفر (با حدود ۱۶/۵ میلیون نفر شهرنشین و ۲/۵ میلیون نفر روستا نشین) خواهد رسید. و مدل سازی وضعیت تهران با نظریه‌های مهاجرت در سه سطح کلان، میانه و خرد بیانگر تداوم مهاجرت طی سالیان آتی به منطقه کلانشهری تهران می‌باشد که نمود کالبدی \_ فضایی آنرا می‌تواند در گسترش وسیع سکونتگاههای غیررسمی و تبعات ناشی از آن پیش‌بینی کرد. (سرور، ۱۳۸۶: ۱۲)

۱. تبیین نظری دلایل مهاجرت را می‌توان در سه سطح تحقیق کلان (ساختاری)، میانه (برنامه‌ای) و خرد (محلی) دسته‌بندی کرد.

در هر حال در کلیه سطوح گفته شده هیچ نظریه جهان‌شمول و جامعی وجود ندارد که به توجیه کامل و انحصاری مهاجرت نایل شود. اما به نظر می‌رسد با توجه به ویژگی‌های کشورهای «جنوب» نظریه پردازی و انجام مطالعات در سطح میانه به نتایجی برتر نسبت به دیگر سطوح بیانجامد. (صرافی، ۱۳۸۱: ۲۱)



## یافته‌های تحقیق

### آینده‌نگری رشد جمعیت و دامنه اثرگذاری آن بر اسکان غیررسمی

براساس مطالعات صورت گرفته در مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران به سال ۱۳۸۶ و ملحوظ داشتن روند رشد چهل ساله اخیر، پیش بینی‌های طرح مجموعه شهری، طرح البرز جنوبی و نتایج سرشماری ۱۳۸۵ و روندهای مهاجرتی، جدول شماره ۶ استخراج شده است.

جدول ۶: پیش‌بینی جمعیت استان تهران برای سال ۱۴۰۵ و میزان رشد آن<sup>۱</sup>

سال	کل	شهری	روستایی	سال	کل
۱۳۸۵	۱۳/۴۱۳/۳۰۲	۱۲/۲۵۲/۵۱۷	۱/۱۶۰/۷۸۵	۱۳۸۰ تا ۱۳۸۵	۲/۱۰
۱۳۹۰	۱۴/۸۸۷/۰۷۳	۱۳/۴۷۴/۸۰۱	۱/۴۱۲/۲۷۲	۱۳۹۰ تا ۱۳۹۵	۱/۷۷
۱۳۹۵	۱۶/۲۴۸/۳۹۱	۱۴/۵۳۷/۴۸۴	۱/۶۷۴/۹۰۷	۱۳۹۵ تا ۱۴۰۰	۱/۴۳
۱۴۰۰	۱۷/۴۱۲/۶۹۴	۱۵/۴۶۹/۱۳۲	۱/۹۴۳/۵۶۲	۱۴۰۰ تا ۱۴۰۵	۱/۱۴
۱۴۰۵	۱۸/۶۷۳/۰۸۲	۱۶/۴۸۴/۸۲۸	۲/۱۸۸/۲۵۶		

مأخذ:

- مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵ «نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن»
- زنجانی، ۱۳۸۶: ۴۷
- محاسبات نگارنده

براین اساس تا بیست سال آینده (۱۳۸۵ تا ۱۴۰۵)، نزدیک به ۵/۳ میلیون نفر بر جمعیت استان تهران افزوده می‌شود که حدود ۴/۲ میلیون نفر آن را افزایش جمعیت شهرهای کنونی منطقه (۵۱ نقطه شهری) تشکیل می‌دهد (معادل ۸۰/۵ درصد افزایش جمعیت دوره بیست ساله مورد بحث) و ۱۸/۵ درصد دیگر را افزایش بیست ساله جمعیت نقاط روستایی تشکیل خواهد داد و رقم جمعیت این نقاط را از ۱/۱ میلیون نفر از سال ۱۳۸۵ به ۲/۱ میلیون نفر در سال ۱۴۰۵ خواهد رسانید. البته به این شرط که از سال ۱۳۸۵ به بعد هیچ نقطه روستایی دیگری در این استان به شهر تبدیل نشود و هیچ روستایی نیز در بافت شهری ادغام نگردد. حال آنکه مطالعات نشان می‌دهد که در حال حاضر بیش از ۵۰ نقطه روستایی استان بین ۵ تا ۶۱ هزار نفر جمعیت دارند که ۴۷/۷ درصد جمعیت روستایی منطقه را تشکیل می‌دهند. این آبادی‌ها به احتمال زیاد تا سال ۱۴۰۵ به شهر تبدیل خواهند شد و چه بسا غیر از آنها نیز نقاط دیگری چنین وضعی پیدا

۱. اعداد بدست آمده برای سال ۱۳۹۵ تا ۱۴۰۵ با نتایج پیش‌بینی طرح جامع شهر تهران تنها با تفاوت حدود دویست هزار نفر انطباق دارد که به معنی اطمینان از نتایج بدست آمده می‌باشد.

کنند. تجربه گذشته نشان داده است که همراه با تبدیل نقاط پرجمعیت روستایی به شهر، آبادیهای پیرامونی آنها نیز به ضمیمه آبادی اصلی در محدوده شهرهای نوپا قرار می‌گیرند (شیخی، ۱۳۸۰: ۱۵). این وضع به معنی گسترش وسیع دامنه حاشیه‌نشینی و افزایش بیش از حد تراکم در پسرکانه‌های جمعیتی شهر تهران و بروز مسائل کالبدی، اجتماعی - اقتصادی و امنیتی ناشی از آن می‌باشد و ایجاب می‌کند از همین حالا تدابیر خاصی اتخاذ گردد تا ضمن ممانعت از تبدیل روستاها به شهرهای نوپا با هدایت صحیح آن، حیات روستا نشینی در کنار پذیرش الگوهای نوین زندگی تداوم یابد و تحت شرایط جدید به شکوفایی اقتصادی - فرهنگی و اجتماعی خود ادامه دهد. (زنجانی، ۱۳۸۶: ۵۱)

### روند جمعیت پذیری سکونتگاههای غیررسمی

آمار نشان می‌دهد که طی چهار دهه ۴۵ تا ۸۵ جمعیت محدوده قانونی شهر تهران حدود ۲/۵ برابر شده و از ۲/۷۲ به ۷/۵ میلیون نفر رسیده است، در حالی که در همین مدت، جمعیت بقیه استان تهران حدود ۷/۵ برابر شده و از حدود ۲ میلیون نفر به بیش از ۱۳ میلیون نفر افزایش یافته است<sup>۱</sup>. پس می‌توان گفت سهم شهر تهران از جمعیت استان از حدود ۷۹ درصد در سال ۱۳۴۵ به کمتر از ۶۰ درصد در سال ۱۳۸۵ کاهش پیدا کرده است که به معنی جذب مهاجرین در مناطق حاشیه نشین استان می‌باشد.

---

۱. تهران امروز به لحاظ مساحت تقریباً دو برابر سال ۱۳۵۵ است. این شهر ۳۳ برابر تهران روزگار رضاخان شده است و ۵۳ برابر شهری که ناصرالدین شاه در آن حکومت می‌کرد و دارالخلافه می‌نامید و ۲۲۷ برابر شهری که شاه طهماسب صفوی دور آن حصار کشید و ۹۴۳ برابر قصبه‌ای که مردم در آن زندگی می‌کردند.

جدول ۷: تحول سهم جمعیت محدوده شهر تهران نسبت به جمعیت کل استان ۸۵-۱۳۴۵

مقطع زمانی	جمعیت کل استان تهران (نفر)	محدوده شهر تهران		سایر شهرهای استان	
		جمعیت (نفر)	درصد از جمعیت استان	جمعیت (نفر)	درصد از جمعیت استان
۱۳۴۵	۳/۴۵۶/۰۰۰	۲/۷۲۰/۰۰۰	۷۸/۷	۷۳۶/۰۰۰	۲۱/۳
۱۳۷۵	۱۰/۳۴۴/۰۰۰	۶/۷۵۹/۰۰۰	۶۵/۳	۳/۵۸۵/۰۰۰	۳۴/۷
۱۳۸۵	۱۳/۴۱۳/۳۴۸	۷/۸۵۶/۹۱۷	۵۸	۵/۷۰۲/۱۱۸	۴۲

مأخذ: محاسبات نگارنده از نتایج سرشماری مرکز آمار ایران

تعداد شهرهای استان تهران از ۴ شهر در سال ۱۳۳۵ به ۱۵ شهر در سال ۱۳۵۵ و ۲۵ شهر در سال ۱۳۷۵ رسید. با تبدیل ۱۱ مرکز مسکونی پرجمعیت دیگر به شهر در سال ۱۳۷۶ تعداد مراکز شهری به ۳۶ شهر و این تعداد در سرشماری سال ۱۳۸۵ به ۵۱ نقطه شهری رسید.

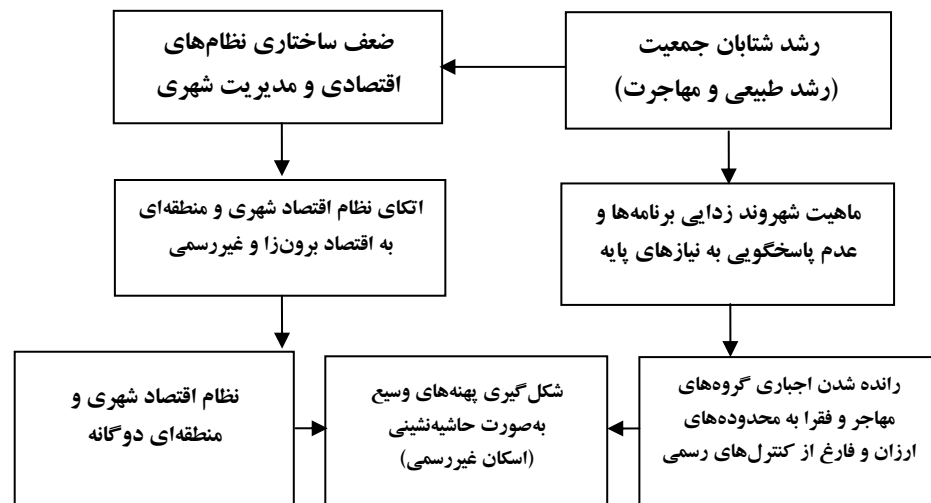
طی سال‌های ۱۳۴۵ تا ۱۳۶۵ به جز تهران که طرح جامع داشت، رشد و جمعیت‌پذیری بقیه مراکز شهری نظیر کرج و بویژه حوزه اسلامشهر- رباط کریم تابع هیچ نوع سیاست و راهبرد مشخصی با هدف هدایت و کنترل توسعه هماهنگ نبوده و عمدتاً حاصل اسکان غیررسمی گروه‌های کم درآمد در اراضی حاشیه و اطراف آبادی‌ها و راه‌های اصلی منطقه بوده است. در فاصله ۳۰ ساله ۸۵-۱۳۵۵ حدود ۴۰ درصد از ۷ میلیون نفر اضافه جمعیت استان به طور غیررسمی اسکان یافته‌اند. (مرکز مطالعات شهرسازی و معماری ایران، ۱۳۸۶: ۸۱-۵۷)

بزرگترین شهرهای منطقه پس از تهران و کرج، یعنی اسلامشهر، شهرک قدس، قرچک و... حاشیه نشین‌هایی بودند که به طور غیررسمی شکل گرفته و بعداً به شهر تبدیل شده‌اند. تنها طی ده ساله ۸۰-۱۳۷۰ چهار شهر مهم از ۹ شهر تازه تأسیس آن یعنی اکبرآباد، ملارد، پاکدشت و حسن آباد با مجموع جمعیت بیش از ۳۵۰ هزار نفر جزء مراکز حاشیه‌نشین بوده‌اند. و در فاصله ۱۳۸۱ تا ۱۳۸۳ از ۹ آبادی تبدیل شده به شهر، هشت آبادی (باقر آباد، سلطان آباد و...) در زمره مراکز حاشیه‌نشین بوده‌اند. در حال حاضر نیز ۵۰ مرکز حاشیه‌نشین و آبادی، که هر یک بیش از ده هزار نفر جمعیت دارند در انتظار شهر شدن هستند. (زنجانی، ۱۳۸۶: ۴۲).

طی این مدت برنامه‌های رسمی بخش مسکن، مانند واگذاری زمین و حمایت‌های مالی و نیز طرح‌های شهرسازی به دلیل بی‌توجهی به توانایی‌ها و امکانات کم درآمدها به جلوگیری از روند رو به افزایش اسکان غیررسمی قادر نبوده‌اند؛ به عنوان مثال، درحالی که طبق نتایج سرشماری‌های رسمی در فاصله بیست ساله ۱۳۶۵ - ۱۳۸۵ جمعیت استان از حدود ۸ میلیون نفر به بیش از ۱۳

میلیون نفر افزایش یافته است در حالیکه مجموع شهرهای جدید در دست احداث استان، یعنی پردیس، پرنده، اندیشه و هشتگرد تاکنون نتوانسته‌اند بیش از ۷۰ هزار نفر جمعیت جذب کنند. در حال حاضر گستردگی ابعاد اسکان غیر رسمی، منطقه کلانشهری را با عوارض سیاسی و اجتماعی ناشی از شکل‌گیری تمرکزهای جمعیتی فقیر و محروم و مسائل و مشکلات کارکردی و زیست محیطی متعددی روبه‌رو کرده است.

### نمودار ۱: شمای کلی عوامل مؤثر در شکل‌گیری سکونتگاههای غیررسمی در منطقه کلانشهری تهران



مآخذ: کارگر، بهمن، ۱۳۸۷: ۱۲۱

### دورنمای بلند مدت رشد سکونتگاههای غیر رسمی

براساس بررسی‌های صورت گرفته حداقل تا بیست سال آتی (۱۴۰۵) شاهد رشد سکونتگاههای غیررسمی خواهیم بود، بخشی از مولفه‌های مؤثر در این روند عبارتند از:

- تداوم رشد جمعیت مناطق شهری استان تهران (حدود ۵ میلیون نفر تا سال ۱۴۰۵)؛
- تداوم روند مهاجرت به شهرها و مراکز جمعیتی رو به رشد و روستاهای بزرگ استان، (نقش کلیک، ۱۳۸۶: ۲۲)؛
- روند افزایشی هزینه‌های زندگی در شهر تهران و رانده شدن بخشی از خانوارهای فقیر مناطق شهری مهم و پر هزینه استان به مناطق حاشیه‌ای، (همان: ۲۵)؛

- تداوم تفاوت چشمگیر قیمت زمین و مسکن بین مرکز و حاشیه؛
- تداوم سیاست تمرکز زدایی از شهر تهران؛ (که مساوی است با هجوم جمعیت مهاجران به مناطق حاشیه‌ای)
- حرکت بطئی در حل مسائل و معضلات استان و شهر تهران؛ (پیشی گرفتن روزافزون روند شهرنشینی بر شهرسازی)
- وجود مراکز جمعیتی که به سرعت جمعیت پذیر می‌شوند؛ (اجتناب‌ناپذیری تبدیل ۵۰ نقطه روستایی به شهر تا سال ۱۴۰۵)؛
- گسیختگی مدیریتی و ناتوانی در پوشش فضایی - عملکردی مناسب و کامل برای مقابله با حاشیه‌نشینی و ساماندهی آن؛

رشد مراکز اشتغال‌زا در مناطق جنوبی و جنوب غرب استان تهران. (بعنوان مراکز جاذب مهاجر) مجموعه عوامل فوق در کنار اجرایی نشدن مصوبات هیات محترم وزیران در خصوص مدیریت واحد مجموعه شهری تهران گویای تشدید معضلات ناشی از رشد اسکان غیررسمی - یا در خوش‌بینانه‌ترین وضعیت - عدم تقلیل مسائل کنونی می‌باشد.

#### راهبردها

عوامل ایجاد کننده و تبعات رشد سکونتگاههای غیررسمی در منطقه کلانشهری تهران بقدری وسیع و متعدد است که بنا به ماهیت پدیده، طیف نسبتاً وسیعی از راهبردها را در بلند مدت، میان مدت و کوتاه مدت می‌طلبد. برای این منظور جدول شماره ۸ تهیه شده‌است که مجموعه راهبردها را نشان می‌دهد ولی با اینحال برخی راهبردهای اولویت دار شامل موارد زیر مورد تاکید و اثرگذاری زیاد می‌باشد:

- اجرایی ساختن مصوبات هیات محترم وزیران در خصوص مدیریت یکپارچه و کنترل رشد مجموعه شهری تهران به تاریخ ۸۲/۲/۱۰<sup>۱</sup> (مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، ۱۳۸۳: ۳۶)؛

---

۱. هیات محترم وزیران باستناد مطالعات طرح مجموعه شهری تهران، افزایش و رشد جمعیت منطقه کلانشهری تهران را با مصالح و منافع آینده منطبق ندانسته و سقف جمعیتی ۱۴ تا ۱۵ میلیون نفری را برای افق ۱۴۰۰ پیشنهاد و تصویب کرده‌است و تحقق این مهم را به اقدامات سختگیرانه و جدی در دو سطح منوط ساخته‌است:  
الف- اقدامات بنیادی در سطح ملی  
ب- اقدامات در سطح مجموعه و منطقه کلانشهری تهران.

- اجرای برنامه‌های مصوب سند ساماندهی مهاجرت؛
- عملیاتی نمودن و کاربرست اصول مصوب درسند توانمند سازی اسکان غیررسمی کشور؛
- بسترسازی برای ایجاد توسعه اجتماعی، فرهنگی با تأکید بر توانمندسازی مردم، نهادسازی، حکمروایی شایسته و ظرفیت‌سازی در مدیریت مناطق حاشیه‌نشین؛
- رویکرد به عدالت در فضا و بازتوزیع ثروت بموازات رشد و بهره‌مندی همگانی از مواهب توسعه اقتصادی و اجتماعی در کلیه برنامه‌های توسعه شهری و منطقه‌ای؛
- معطوف ساختن برنامه‌های فقرزدایی از سیاستگذاری‌های مبتنی بر فقر درآمدی بر سیاست‌های مبتنی بر فقر قابلیت‌تی.

راهبردهای بلندمدت، میان‌مدت و کوتاه‌مدت ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی منطقه کلانشهری تهران

رتب	راهبردهای	توضیحات
۱	بلند مدت	<p>آمایش سرزمین و برنامه ریزی منطقه ای از یک سو و مشارک توسعه های توسعه عادلانه اجتماعی و اقتصادی و مستر سازی اعیان شهر در کل سرزمین و افزایش رفاه از سوی دیگر - ارتقاء سطح این سکونتگاه ها و ساکنان آن ها - تقویت بنیان های فرهنگی ، اجتماعی و اقتصادی با توجه به کلیه ابعاد زندگی ساکنان - برابری در رسم خودرزی ، غیر رسمی بودن ، حاشیه راندن و بر جای آن نشان دادن توسعه همدانگ ، همساخت و پایدار و انسانی - پذیرفتن کم در آمده ها به عنوان بخشی از جامعه ( به ویژه در مسکن و مسائل شهری ) - ایجاد نظامی که در آن نیازهای ویژه کالبدی کم در آمده های مهاجر در حد توان تامین شود - تاکید بر خصلت گذار با ارتقای تدریجی رسمیت بخشیدن به حاشیه نشینی - توجه ویژه به کم در آمده ها در طرح های آماده سازی زمین از سوی نهادهای برنامه ریزی مسکن - تامین امنیت و عدالت اجتماعی - کاهش نابرابری اقتصادی و فرهنگی در بین اقشار مختلف و مناطق مختلف - توجه و عمل به زامبرد تکر زدایی و سیاست های تعریف شده در سند مهاجرت مسکن - باز تعریف و عملیاتی نمودن اسوزاژی توسعه پایدار درونزای شهری - تلاش در برقراری نظام توزیع متعادل در تخصیص منابع و حذف تبعیض ها و زات ها - طراحی ساختار مدیریتی خاص حاشیه نشین های حوزه جاده سلوه - دانش گن گرش سیستمی به تدریج زدایی ملی و محصوره شهری تهران ( آمایش ملی - منطقه ای )</p> <p>کمک به استقلال ساکنان و سکونتگاه - ظرفیت سازی ، نهادهای و توانمند سازی ساکنان یا تکرش جامع و فسر انبیر ( در نظر داشتن کلیه وجوه زندگی ساکنان ) - تهیه طرح های ساماندهی و بهسازی وضعیت زندگی در این محلات ، متناسب با شرایط و روحیه ساکن بر آن ها و یادگوه ای فرهنگی و فرآیندهای و در همه موارد با ساماندهی تشکل های مردمی خودجوش - به کار گیری توانمندی ها و ظرفیت های نهفته مردم و ساکنان - استفاده از کمک ها و وام های نهادهای ملی و بین المللی و انتقال آن برای تدارک زیرساخت های پایدار و بنیادهای تالی استمر از زندگی - تدارک شیوه های بهار و یادگیری از کسترش این شیوه اسکان و حتی پیش بینی و تجهیز از انسی مناسب و ساخت واحد های مسکونی ارزان قیمت و در عین حال مقاوم سازی ، استحکام بخشی و به یقینی بهتر تدارک پایداری نسبی توسعه در این سکونتگاه ها - ارائه آسوزش های گوناگون از جمله آموزش اولیه ساختمان سازی - ایجاد نظامی که در آن نیازهای ویژه کالبدی کم در آمده های مهاجر در حد توان آنها تامین شود - تفکیک زمین به قطعات کوچک ( ۱۰۰ الی ۱۴۰ متری ) برای عدالت کم در آمده ها - اجازه ساخت حداقل مسکن در حریم شهر ها - در نظر گرفتن زمین های ذخیره و نیز عرضه تدریجی خدمات شهری - سرمایه گذاری تدریجی برای تامین هزینه های آماده سازی تمام با جذب جمعیت - پرداخت اقساات در ساخت خدمات شهری برای کم در آمده ها از طریق تساوین های خودساز - تسریع در اجرای طرح و برنامه ها و هماهنگ ساختن برنامه های بخشی ، قضایی و اجتماعی و اقتصادی - اصلاح سیستم های جمع آوری فاضلاب ها و زبانه ها - ساماندهی منابع و مشاغل مزاحم و آلاینده - کنترل رشد و توسعه جمعیتی و کالبدی سکونتگاه های روستایی - استقرار ساختار مدیریتی منسجم و هماهنگ برای توسعه کالبدی - مسدودت از توسعه سکونتگاه به سمت حریم های برق و گاز و مسیله ها - جهت گیری به سمت فعالیت های اشتغال زا - کنترل بورس بازی زمین و مسکن - تفکیک ترافیک عبوری و غیر عبوری - برنامه ریزی ساماندهی فعالیت های کارگاهی و انبارداری .</p>
۲	میان مدت	<p>سدگاری های فوری و چانه ای - توانمند سازی اقشار ساکن در این سکونتگاه ها - برگزاری کارگاه های با هدف هم افزایی سرمایه های کالبدی و اجتماعی - تأمین مالی و باری رسانی های موردی و فطنی - اصلاح ساخت و بافت کالبدی و فیزیکی آن ها از قبیل راه دسترسی و ... - تنظیم نسبی قطعه بندی زمین - اصلاح نسبی وضع تأسیسات و تجهیزات زیستی و انتقال آن - ساماندهی منابع و مشاغل مزاحم و آلاینده - افزایش کیفیت محیط زیست محله و بازرگانی ساختمانی - جلوگیری از تغییر کاربری از انسی کشاورزی - مسدودت از خرگوبه توسعه صنعتی بدون برنامه و خروجی های مازاد شهری و روستایی بزرگ - اجرای کامل شبکه فاضلاب و داخل محدوده قانونی شهر ها - اسامی بخشی به ساخت کالبدی - اصلاح ورودی و خروجی های مراکز شهری و روستایی بزرگ - اجرای کامل شبکه فاضلاب و بهسازی محیط زیست - کارگاه های متعدد و آموزشی با رویکرد هدفمندسازی برنامه های سازمان ها و روی قضای شهری - برگزاری دوره های ویژه مهارت افزایی - تعادلی منابع سنتی و دستی زنان خانه دار با برگزاری بازارهای هدفی خاص .</p>

این جدول در راستای تدوین رساله دکتری و با استناد به پیش از یکصد منبع معتبر تدوین شده است .

## منابع

- ۱) استانداری تهران، ۱۳۸۶، سند ساماندهی مهاجرت استان تهران.
- ۲) ایراندوست کیومرث، ۱۳۸۶، اسکان غیررسمی جلوه‌ای از توسعه ناپایدار شهری، رساله دکتری دانشگاه شهید بهشتی.
- ۳) زنجانی حبیب‌اله، ۱۳۸۶، مطالعه و تحلیل مجدد جمعیت مجموعه شهری تهران و بازنگری سهم جمعیت هر یک از حوزه‌های شهری و شهرهای جدید بر اساس سرشماری ۱۳۸۵، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.
- ۴) سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان تهران، ۱۳۸۵، سند ملی توسعه استان تهران.
- ۵) سرور رحیم، ۱۳۸۷، «مهاجرت معکوس، رویکردی نوین در تمرکززدایی از پایتخت»، مجله پژوهش‌های جغرافیایی (در مرحله چاپ).
- ۶) شرکت مهندسی مشاور نقش کلیک، ۱۳۸۶، «طراحی بانک اطلاعات جمعیتی - اجتماعی استان تهران».
- ۷) شیخی محمد، ۱۳۸۰، فرآیند شکل‌گیری و دگرگونی سکونتگاه‌های خودرو پیرامون کلانشهر تهران، هفت‌شهر، سال سوم، شماره هشتم دانشگاه شهید بهشتی.
- ۸) کارگر بهمن، ۱۳۸۷، فضا، جامعه و امنیت اجتماعی در حاشیه جنوبی کلانشهر تهران، رساله دکتری، دانشگاه شهید بهشتی.
- ۹) مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۴۵.
- ۱۰) مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۵۵.
- ۱۱) مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۶۵.
- ۱۲) مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۷۵.
- ۱۳) مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۸۵.
- ۱۴) وزارت مسکن و شهرسازی، ۱۳۸۳، طرح پژوهشی بررسی حاشیه‌نشینی، دفتر برنامه‌ریزی و اقتصاد مسکن.
- ۱۵) وزارت مسکن و شهرسازی، ۱۳۸۲، سند توانمندسازی و ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی.
- ۱۶) مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران ۱۳۸۳، گزیده مطالعات طرح راهبردی توسعه کالبدی، تهران.



- ۱۷) مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران ۱۳۸۶، مدیریت یکپارچه و حل مسئله اسکان غیررسمی، تهران.
- ۱۸) نظریان، علی اصغر، ۱۳۷۶، «برنامه‌ریزی شهری در ایران» جزوه دوره دکتری، واحد علوم تحقیقات.
- ۱۹) صرافی، مظفر، ۱۳۸۱، «مهاجرت داخلی و مسئله مدیریت شهری» مدیریت شهری، شماره ۱۰.
- ۲۰) اسکندری، زهرا، «متن سخنرانی در کارگاه توانمندسازی استان آذربایجان غربی»، مورخ ۸۷/۱۲/۱ سازمان مسکن و شهرسازی استان آذربایجان غربی.